

Олександр Самойленко

кандидат історичних наук,
ректор, Ніжинський державний
університет імені Миколи Гоголя
(м. Ніжин, Україна), ndu@ndu.edu.ua

ІНСТИТУТ ПРОФЕСОРСЬКИХ СТИПЕНДІАТІВ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ ПІДГОТОВКИ ПРОФЕСІЙНИХ ІСТОРИКІВ В УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Статтю присвячено проблемі становлення й еволюції інституту професорських стипендіатів та визначенню його місця у процесі формування категорії професійних істориків. У дослідженні проведено аналіз системи підготовки кадрів і шляхів поповнення професорами-істориками вищих навчальних закладів України; підкреслено велику значимість закордонних відряджень, у яких перебували молоді вчені на етапі свого становлення. Проблема проаналізовано у законодавчій та практичній площинах. Встановлено, що інститут професорських стипендіатів відіграв вагомую роль у планомірній та якісній підготовці професійних істориків.

Ключові слова: професорський стипендіат, професійний історик, закордонне відрядження, магістр.

Oleksandr Samoilenko

Candidate of Historical Sciences
(Ph. D. in History), Rector,
Nizhyn Gogol State University
(Nizhyn, Ukraine), ndu@ndu.edu.ua

PROFESSOR GRANT HOLDERS INSTITUTE AS A WAY OF PROFESSIONAL HISTORIANS TRAINING IN UKRAINE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article deals with the issue of formation and evolution of Professor Grant Holders Institute and it determines its place in the category formation of professional historians. The analysis of the staff training and the ways of fellow historians recruitment in higher educational institutions is performed in the research. The great importance of the outward secondments for young researchers is emphasized. The issue is analyzed

both by law and in practical terms. It is stated that the Professor Grant Holders Institute has influenced the systematic and qualitative training of professional historians significantly.

Keywords: *research fellow, professional historian, outward secondments, master.*

В умовах реформування науково-освітньої діяльності в сучасній Україні, змін у підходах до підготовки науковий кадрів, їх інтеграції у світовий науковий простір шляхом оприлюднення результатів своїх досліджень у наукометричних виданнях, участі в міжнародних наукових форумах і стажуванні в провідних європейських та американських університетах, актуалізується проблема підготовки наукових кадрів у попередні історичні періоди, особливо у дорадянські часи, коли власне й розпочалася певна інтернаціоналізація вищої освіти й науки в Україні.

Саме в XIX – на початку XX ст. перед молодими науковцями відкрилася можливість відвідувати лекції та семінарії провідних європейських вчених, працювати в архівах і бібліотеках головних наукових центрів Європи, засвоювати сучасну методологію наукових досліджень і передову методику викладання курсів.

Ідея відкриття вищого навчального закладу в Україні виношувалася з другої половини XVIII ст., але втілити її в життя вдалося лише у першій половині XIX ст., коли з'явилися університети в Харкові (1804) та Києві (1834), Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1805) та Рішельєвський ліцей в Одесі (1817), які прирівнювалися до вищих навчальних закладів. Відкриття з невеликим проміжком кількох навчальних закладів поставило як перед їх керівництвом, так і перед Міністерством народної освіти проблему кадрового забезпечення навчального процесу, оскільки від рівня професорів залежала якість підготовки студентів та їх майбутньої професійної діяльності в державі.

Одним із реальних шляхів вирішення питання підготовки кадрів для вищих навчальних закладів у XIX ст. став інститут професорських стипендіатів.

Проблема формування кадрового складу кафедр в університетах і ліцеях України в XIX – на початку XX ст. частково набула осмислення у науковій літературі. Їй присвятили низку

праць як історики, так і юристи, якими проаналізовано нормативно-правове урегулювання підготовки наукових кадрів для вищих навчальних закладів цього періоду. Серед сучасних дослідників вказаної проблеми необхідно відзначити О. Л. Войно-Данчишину¹, І. С. Даценко², Г. В. Додонову³, В. В. Жука⁴,

¹ *Войно-Данчишина О. Л.* Правовое регулирование аттестации научных кадров в России в первой половине XIX ст. (на материалах украинских губерний) // Проблемы законности. – 2005. – № 76. – С. 118–125; *Її ж.* Вища юридична освіта в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – № 29. – С. 219–224; *Її ж.* Правовое регулирование высшего юридического образования в Нежинском и Ришельевском лицеях в XIX ст. // Право і безпека. – 2006. – № 1. – С. 142–146.

² *Даценко І. С.* Інститут «Професорських стипендіатів» в університетах Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – 2010. – № 7. – С. 52–69; *Даценко І.* Відновлення практики західноєвропейського стажування випускників російських університетів у другій половині XIX ст.: створення інституту «Професорських стипендіатів» // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Іст. ф-т. – Одеса, 2010. – Вип. 2. – С. 288–290.

³ *Додонова Г. В.* Державна та вузівська політика в сфері формування академічних штатів університетів Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 74–80; *Її ж.* Наукові школи у контексті загального поступу університетської науки Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37. – С. 73–77.

⁴ *Жук В. В.* Становлення інституту професорських стипендіатів в університетах Наддніпрянської України у середині XIX ст. // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 29–30 травня 2015 р.). – Львів: Громадська організація «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 79–80.

А. Е. Иванова⁵, Н. В. Карнаух⁶, В. К. Криворученка⁷,
Г. Г. Кричевського⁸, Т. Н. Попову⁹, Н. В. Ловянникову¹⁰,
С. В. Соболева¹¹, О. Г. Самойленка¹², О. М. Якушева¹³ й ін.

⁵ *Иванов А. Е.* Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. – М.: Институт российской истории РАН, 1994. – 196 с.

⁶ *Карнаух Н. В.* Подготовка научно-педагогических кадров высшей школы в дореволюционной России // Эволюция теории и практики образования в историко-педагогическом процессе: коллект. монография в 2 т. Т. 1. Культура. Демократия. Гуманизм; под ред Г. Б. Корнетова. – М.: АСОУ, 2008. – С. 95–124; *Ее же.* Совершенствование профессионализма выпускников Профессорского института в период зарубежной стажировки // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2015. – № 1 (17). – С. 139–147.

⁷ *Криворученко В. К.* Присуждение ученых степеней в России в первой половине XIX века // Труды МГУУ. – 2007. – Вып. 9. – С. 249–267.

⁸ *Кричевський Г. Г.* Магістерські та докторські дисертації, захищені на історико-філологічних факультетах університетів Російської імперії (1755–1919): Бібліографічний указатель / Составление, предисловие и научная редакция А. Н. Якушева. – Ставрополь: «Сан-Сан», 1999. – 222 с.

⁹ *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.

¹⁰ *Ловянникова Н. В.* История присуждения ученых степеней в Российской империи: разработка и реализация отечественных программ научных исследований: дисс. ... канд. ист. наук. – Невинномыск, 2002. – 176 с.

¹¹ *Соболев Е. В.* Организация науки в пореформенной России. – Л.: Наука, 1983. – 261 с.

¹² *Самойленко О. Г.* Підготовка українських професорів-істориків у Німеччині в XIX – на початку XX ст. // Література та культура Полісся. – 2016. – Вип. 83. – С. 30–38; *Самойленко Г. В., Самойленко О. Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ, 2005. – 420 с.

¹³ *Якушев О. М.* Законодательство в области подготовки научных кадров и присуждения ученых степеней в России (1747–1918): история и опыт реализации. – СПб.: Спб академия МВД России, «Сан-Сан», 1998. – 291 с.

Дослідники у своїх працях висвітлювали як загальні процеси підготовки наукових кадрів в університетах Російської імперії, так частково звернулися й до формування кадрового потенціалу в окремих вищих навчальних закладах, в тому числі й України.

Наразі назріла потреба в осмисленні кадрової підготовки вже у розрізі окремих спеціальностей і, зокрема, історичної.

Відкриття університетів у Російській імперії на початку XIX ст. змусило урядові кола вирішувати досить складне для того часу питання про професорські кадри. «Попередні правила народної освіти» (1804) визначали штатні одиниці як для всього університету в цілому, так і для окремих кафедр, які здійснювали підготовку студентів-істориків.

Згідно з попередніми правилами та Статутом університетів викладачів для навчальних закладів набирали шляхом обрання на відповідну кафедру. Але проблема полягала в тому, що на практиці не було з кого обирати. Перший міністр народної освіти П. В. Завадовський із дозволу імператора Олександра I запропонував ректорам університетів запрошувати на роботу професорами вихідців зі слов'янських земель, які входили в цей час до складу Австрійської імперії, зокрема зі Львова, Кракова, Відня, де функціонували власні університети.

Ректору Харківського університету професору І. С. Рижському необхідно було забезпечити підбір згідно зі Статутом університету 1804 р. 28 професорів, 12 ад'юнктів, 3 лекторів сучасних іноземних мов (французької, німецької, англійської) та 3 учителів (музики, співів, танців). Крім цього, до штату входило 12 магістрів і 12 кандидатів Педагогічного інституту, який функціонував при університеті. Професори могли бути як ординарними (ті, що захистили докторські дисертації), так і екстраординарними (цю посаду мали право обіймати магістри).

7 лютого 1803 р., ще до офіційного відкриття Харківського університету, на роботу були зараховані перші 4 професори – юрист І. Ф. Тимковський, який поряд із В. Н. Каразіним багато зробив для відкриття університету, філолог І. С. Рижський та математик Т. Ф. Осиповський, француз, медик і ботанік Ф. О. Де ля Вінь. Трохи згодом були набрані ще 12 викладачів. Але штати не були до кінця заповнені. І ректор звернувся до за-

рубіжних професорів, запрошуючи їх переїхати до Харкова. погодилися приїхати серби – фізик Атаназій Стойкович, який через деякий час був обраний ректором університету, та юрист Ф. Філіпович (Божидар Груйович), який незабаром повернувся на батьківщину.

«Слов'янський» варіант підбору професорів не спрацював так, як цього очікували, і ректор звернувся до професорів і викладачів французьких та німецьких університетів. Саме з Німеччини і були набрані основні наукові кадри, серед яких відомий філософ того часу Й. Шад¹⁴.

У 1803 р. були набрані 7 професорів, 7 ад'ютантів і 2 вчителі, серед них 8 німців, 3 французи, 3 росіяни, 1 українець і 1 серб.

Наступного 1804 р. у колектив викладачів влилося ще 9 осіб: 2 професори, 4 ад'юнкти, 1 лектор і 2 вчителі, серед них 5 німців, 1 француз, 1 росіянин, 1 серб і 1 поляк. Всього в університеті працювало 25 викладачів, із них: 9 професорів, 11 ад'юнктів, 1 лектор, 4 вчителі. Існують й інші цифри. Зокрема, дослідник Ф. А. Петров вважає, що їх було 22, з них 13 іноземців¹⁵.

Не вистачало майже половини викладачів, з них 17 професорів. Якщо в Московському університеті вихідці з Німеччини склали більшість, то у Харківському університеті іноземні професори були з різних регіонів як Європи, так і Російської імперії.

Провідними професорами Харківського університету поряд із юристом І. Ф. Тимковським, математиком Т. Ф. Осиповським, філологом І. С. Рижським, істориком Г. П. Успенським (1807 р.) стали і запрошені іноземці, економіст і математик Й. Ланг (1803 р.), фізик А. Стойкович (1803 р.), філософ Й. Шад (1804 р.), хімік і фармацевт Ф. Гізе (1804 р.), економіст і юрист, колишній ректор університету в м.Галле Л. Якоб (1807 р.), медик і ветеринар Ф. Пільгер (1806 р.), історик А. Дегуров

¹⁴ Харківський національний університет ім. В. Н. Казаріна за 200 років. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 48.

¹⁵ *Петров Ф. А.* Российские университеты в первой половине XIX века. – М., 1998. – Кн. 2. – С. 151.

(1807 р.), астроном І. Гут (1808 р.), історик і філолог К. Роммель (1811 р.)¹⁶.

Дослідник Харківського університету академік Д. І. Багалій склав таблицю заповнення вакантних посад, яка засвідчує, що до 1814 р. викладачі-іноземці переважили в штаті навчального закладу, досягаючи 70–73%¹⁷.

Мотиви, з якими їхали іноземні професори до Харкова, були різноманітними. Одних приваблювали соціальні пільги, інші прагнули покращити свої матеріальні умови, як Й. Шад, який у листі до Й.-В. Гете зазначав, що його цілком задовольняло життя у Харкові при невеликій заробітній платі у 2 тис. руб. на рік, бо в місті були дешеві продукти і сім'я могла заощадити без особливих труднощів до 1200 руб. на рік¹⁸. А професор-романтик К. Роммель, переїжджаючи до Харкова, мріяв, що аудиторії університету будуть заповнені молодими допитливими козаками, яким він буде читати лекції. Але життя вносило свої корективи.

Близьким за характером до Харківського університету було формування викладацьких кадрів у Гімназії вищих наук князя Безбородька у Ніжині, яка була відкрита у 1820 р. Першим її директором став професор В. Г. Кукольник (1820–1821), доктор права, філософії і вільних мистецтв, автор багатьох наукових праць і навчальних посібників із юридичних наук, який отримав освіту в європейських університетах і був одним із перших професорів, запрошених до Петербургу для роботи в навчальних закладах, зокрема, в Педагогічному інституті. Він багато зробив і для зміцнення Головного педагогічного інституту, і для відкриття Петербурзького університету. Його бачили першим ректором, але за станом здоров'я Кукольник не зміг залишатися у Петербурзі і прийняв пропозицію графа О. Г. Кушеляова-Безбородька очолити Гімназію вищих наук князя Безбородька у Ніжині.

¹⁶ Там же. – С. 50.

¹⁷ Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Х., 1893–1898. – Ч. I (1802–1815). – С. 222.

¹⁸ Там же. – С. 51.

У зв'язку з тим, що Гімназія вищих наук князя Безбородька – це унікальний навчальний заклад, у якому навчання проходило 9 років і розподілялося на три етапи: 1) початкова освіта – перші 3 роки; 2) гімназійна освіта – наступні 3 роки; 3) вища освіта – останні 3 роки, тому на початку існування до неї були запрошені так звані «молодші професори». Це були, як свідчить доповідна В. Г. Кукольника попечителю Харківського навчального округу З. Я. Корнєєву, вчителі різних гімназій¹⁹. У 1821 р. В. Г. Кукольник помер і на його місце був призначений інший відомий вчений І. С. Орлай, який закінчив кілька західноєвропейських університетів, мав ступінь магістра словесних наук і філософії, доктора медицини і хірургії, ординарного професора кафедри медицини. Наступні 5 років, до 1826 р., коли І. С. Орлая перевели директором Рішельєвського ліцею в Одесі, він опікувався підбором кадрів для навчального закладу.

Протягом першої половини 1820-х рр. формувався штат викладачів для читання предметів у всіх категоріях класів. Архівні матеріали, зокрема відомість 1825 р. про штат і фінанси, засвідчують, що в Гімназії вищих наук князя Безбородька були: 1) директор – 1, законовчитель – 1, старших професорів – 4 (політичних, історичних, фізико-математичних наук і російської словесності), молодших професорів – 4 (латинської, грецької, французької і німецької словесності), учителів – 3²⁰.

І. С. Орлай протягом п'яти років збільшив штат викладачів із 7 до 9 із заміною деяких²¹. Більшість із них – досвідчені педагоги, які добре знали свій предмет. Це були випускники Петербурзького педагогічного інституту К. В. Шаполинський – професор математики і природничих наук (1820–1830), П. І. Нікольський – професор російської словесності (1820–1833), Харківського університету М. Г. Белоусов – професор римського і природничого права (1825–1830), Петербурзького університету

¹⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2162, оп. 1, арк. 224.

²⁰ Державний архів Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1104, оп. 1, спр. 9, арк. 16.

²¹ Там само, спр. 31, арк. 1–4.

М. Ф. Соловйов – професор природничих наук (1825–1837) та ін.

Професор історії і статистики К. А. Моїсеев (1820–1837) закінчив Харківський університет у 1815 р. зі ступенем кандидата, де слухав російську поезію та естетику у професора І. І. Срезневського, латинську мову і словесність у К. Роммеля, філософію у Й. Шада, російську історію, статистику і старожитності у Г. П. Успенського, всесвітню історію у Б. О. Рейта і А. А. Дегурова.

Для того, щоб директор І. С. Орлай допустив до роботи на кафедрі політичних наук М. В. Білевича, який отримав освіту у Львівському та Пештському університетах і Пресбурзькій (Братиславській) академії, необхідно було за вимогою міністерства скласти відповідний екзамен.

М. В. Білевич звернувся до керівництва Харківського університету з проханням дозволити скласти іспит із політичних наук. Такий екзамен був складений і претендент обійняв кафедру політичних наук.

Професорами Гімназії вищих наук князя Безбородька були й іноземці. Деякі з них були добре підготовлені. Серед них виділявся вихованець Львівського та Віденського університетів Фрідріх-Йосиф (Федір Йосипович) Зінгер, який у Ніжині викладав німецьку словесність²². Популярністю у студентів користувався і молодший професор французької словесності Іван Якович Ландражин, який походив із Шампані й отримав диплом у Віленському університеті, добре знав французьку історію літератури. Професор давав гімназістам читати на той час заборонені книги Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є, Руссо.

Саме ці професори разом із деякими іншими сприяли розвиткові здібностей вихованців Гімназії вищих наук князя Безбородька, зокрема М. Гоголя, Н. Кукольника, В. Любича-Романовича й ін. На жаль, за доносами професора М. В. Білевича в Гімназії почалася «справа про вільнодумство». Професорів К. В. Шапалинського, М. Г. Білоусова, Ф. Й. Зінгера й І. Я. Лан-

²² Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 262.

дражина міністерська комісія звинуватила у «розповсюдженні вільнолюбства серед молоді» і розпорядженням Миколи I всі винні були покарані, звільнені з роботи, а іноземці вислані з Росії.

Проблема із заміщенням кафедр кваліфікованими науково-педагогічними кадрами у вищих навчальних закладах залишалася. Тому, у другій половині 20-х років XIX ст. уряд Миколи I для вирішення проблеми підготовки викладачів університетів змушений був вжити більш дієвих заходів. 17 лютого 1827 року імператор через куратора Петербурзького навчального округу С. С. Уварова запросив думку академіка Г. Ф. Паррота, першого ректора Дерптського університету, щодо вирішення даної проблеми.

Ректор, у відповідь на запит імператора, передав свій черговий проект під назвою «Memoire sur les universities de l'intérieur de la Russie» (Роздуми про внутрішні університети Росії). У преамбулі проекту автор обґрунтував необхідність підготовки російської національної професури для російських університетів. У проекті Г. Ф. Паррота пропонувалася наступна система підготовки професорів для російських університетів.

1. Необхідно з числа найбільш здібних студентів університетів Московського, Харківського і Казанського підібрати кандидатів. У зв'язку з тим, що в кожному університеті повинні бути 32 кафедри, необхідна наявність 32-х ординарних професорів. Для того, щоб була можливість вибрати «відмінних» між «кращими за здібностями» для заняття професорських кафедр, кожному університету необхідно запланувати навчання 52 осіб (всього набір – 156 осіб). Вони повинні бути розподілені за спеціальностями. Ті, що присвятили себе російській мові та літературі, мали провчитися три роки у своєму університеті, потім їх слід залишити для вдосконалення на два роки при Петербурзькій академії наук. Всіх інших слід відправляти на п'ять років для навчання при Дерптському університеті.

2. Навчання в Дерпті має здійснюватися під наглядом надійного директора Інституту, а також професорів. Вихованці кожні півроку повинні піддаватися суворим випробуванням, результати яких мають доводитися до відома міністра народної освіти директором Інституту.

3. Після п'ятирічної навчання в Дерпті вихованців, які отримали до того часу вже звання магістра, слід направити на два роки у закордонні університети для самостійного удосконалення: ті, що обрали технічні науки і медицину, відправляться до Берлінського університету; ті, що присвятили себе технології, повинні провести один рік у Берліні і один рік у Парижі; ті, що навчалися філософії, юриспруденції, політичних наук та чистої математики – один рік у Геттінгенському університеті і один рік у Паризькому університеті.

«Російські літератори» повинні провести один рік в Геттінгені для знайомства з німецькою та англійською літературою і один рік у Парижі для знайомства з літературою французькою та італійською. Для нагляду «за цими молодими людьми в чужих краях» повинен бути призначений один головний директор у Геттінгені і два йому підвідомчих у Берліні та Парижі²³.

4. Незадовго до повернення вихованців з-за кордону слід провести спільне засідання Петербурзької академії наук, де були обговорені звіти про результати їх підготовки (як в Дерпті, так і за кордоном), і на їх основі визначити подальшу долю кандидатів: найвидатніші та обдаровані з них призначаються університетськими професорами, інші – директорами та вчителями гімназій, або вибирають рід занять на свій розсуд.

5. Російські університети до прибуття нових кадрів, тобто протягом семи років, повинні працювати як і раніше, разом з тим всіх наявних професорів слід урочисто відправити на пенсію і замінити молодими. Лише один із них в кожному університеті повинен залишатися на два роки на посаді ректора, щоб дати можливість молодим професорам ознайомитися з діловодством²⁴.

²³ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі, ф. 733, оп. 56, спр. 655: Справа про заснування Професорського інституту при Дерптському університеті для підготовки професорів із студентів відмінників російських університетів, 401 арк.

²⁴ *Карнаух Н. В.* Дерптский Профессорский институт как научно-педагогическая школа России в культурно-историческом контексте первой половины XIX века. Дис. на соискание ... докт. пед. наук. – М., 2016. – С. 123–124.

Імператор ознайомився з проектом Г. Ф. Паррота і висловив власну думку: «Професори є гідні, але їх небагато і немає їм спадкоємців; їх потрібно готувати і для цього найкращих студентів чоловік 20-ть направити на два роки в Дерпт, а потім до Берліна або Парижа, і не одних, а з надійним начальником на два ж роки; все це виконати негайно»²⁵.

Проект підготовки професорів було прийнято із суттєвими змінами, а в лютому 1828 р. почала формуватися перша група вихованців. Але процедура відбору виявилася занадто складною, а додаткове навчання не викликало особливого ентузіазму у випускників університетів. З Харківського університету жоден вихованець не виявив бажання їхати до Дерпта, на що Микола І на поданні написав: «Доволі соромно Харківському університету, що жодного не знайшлося кандидата на корисну справу»²⁶. До першої групи увійшло 16 слухачів (згодом – 20), серед яких й історики – М. Куторга, А. Шуманський (у 1830 р. його замінив випускник Ніжинської гімназії вищих наук П. Редкін), М. Лунін (з 1829 р.), історик права П. Калмиков; до другої групи (сформована у 1833 р.) – лише 6, з яких істориком був один Микола Іванов.

Професорами-наставниками у істориків виступали відомий німецький вчений, запрошений із університету Галле Фрідріх Карл Герман Крузе, який був професором історії Професорського інституту та Дерптського університету у 1828–1853 рр., та Карл Людвіг Блум, професор історії географії та статистики в 1826–1851 рр., який вивчав право в Гейдельберзі та Берліні.

Процес навчання передбачав використання різноманітних форм: крім традиційних лекцій рекомендувалося застосовувати різні форми самостійної роботи: конспектування і рецензування

²⁵ О распоряжениях по учреждению Профессорского Института // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Николая I (1825–1855). – 2-е изд. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1875. – Т. 2. – Отд. первое (1825–1839). – С. 95–96.

²⁶ *Багалея Д. И.* Опыт истории Харьковского университета. – Харьков, 1904. – Т. 2. – С. 870–871.

книг, написання статей або рефератів на обрану тему, переклади з давніх мов, підготовка творів-роздумів німецькою мовою та латиною. Ці роботи вихованців проходили процедуру захисту та обговорення на спеціальних заняттях. Широко використовувався і диспут.

В останній рік навчання вихованці інституту мали скласти іспит, захистити магістерську дисертацію та прочитати пробну лекцію перед членами комісії. Після успішного проходження усіх випробувань вихованців очікувало дворічне стажування за кордоном, головним чином, у Берлінському університеті, який вважався навчальним закладом нового типу.

На цей час у Берлінському університеті вже склалися наукові школи, серед яких історична школа Л. фон Ранке, історична школа права Ф.К. фон Савіньї, географічна школа К. Ріттера, школа класичної філології А. Бека й ін.

Випускникам Професорського інституту вдалося освоїти гарну школу німецької науки, відвідуючи лекції та семінари метрів тогочасної науки. М. Куторга та М. Лунін пройшли історичний семінар Леопольда фон Ранке, відвідували лекції Карла фон Раумера та Августа Імануеля Беккера. Крім того, М. Куторга побував у Гейдельбергу, Мюнхені та Парижі, а М. Лунін – Лейпцигу.

І хоча в 1838/1839 навчальному році Професорський інститут було ліквідовано, за десятиліття його функціонування було виховано покоління нових представників науки, що дало серйозний поштовх для розвитку гуманітарних наук в цілому та історії в тому числі.

Другий етап або створення власне інституту професорських стипендіатів розпочався в 60-х рр. XIX ст. У другій половині 1850-х рр. із відкриттям нових вищих навчальних закладів, збільшенням кількості кафедр в університетах, виходом на пенсію представників старшого покоління професорів знову назріває кадрова криза.

Розуміючи нагальну потребу створення інституту з підготовки професійних кадрів, Міністерство народної освіти в середині XIX ст. почало проводити певні заходи щодо вирішення даної проблеми. У доповідній міністра народної освіти Авраама

Сергійовича Норова імператору Олександрю II від 5 березня 1856 р. було зазначено, що складнощі з заміщенням вакантних кафедр в університетах кваліфікованими викладачами можуть призвести у недалекому майбутньому до занепаду вітчизняної університетської освіти. Для запобігання розвитку цих негативних процесів Міністерство народної освіти запропонувало певні заходи, які були затверджені імператором. Зокрема, були «зроблені розпорядження, щоб кожен професор по своїй кафедрі уважно стежив за кращими зі студентів, і якщо вони виявлять схильність до вченого звання, підготував би їх спеціально до професорських обов'язків, доводячи при цьому про все це до відома Міністерства». Також зазначалося, що найкращих за здібностями з цих молодих людей «можна буде, для удосконалення них в обраному предметі і повного приготування до професорського звання, направляти навіть за кордон»²⁷. Тобто молоді учені отримували можливість довершувати свої знання у провідних європейських університетах. Цей документ став фактично провісником утворення в усіх університетах Російської імперії так званого інституту професорських стипендіатів, завдяки якому підготовка науково-педагогічних кадрів для вищих навчальних закладів набула офіційного оформлення.

Наступник Норова на посаді міністра О. В. Головнін також опікувався підготовкою науково-педагогічних кадрів для вищих навчальних закладів імперії. Ради університетів на початку 1862 р. подали до Міністерства народної освіти списки власних кандидатів для підготовки до професорського звання за кордоном. Від кожного університету було запропоновано кандидатури 10 молодих учених. Серед них, майбутні професори Харківського та Київського університетів, як В. Г. Імшенецький, В. І. Модестов, О. О. Потебня й ін. Міністерство позитивно сприйняло цю ініціативу і протягом 1862 р. за кордон було відряджено 46 осіб, які мали проходити наукове стажування

²⁷ Всеподданнейший доклад о мерах и предположениях по устройству системы народного образования (5 марта 1856 г.) / Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864). – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1876. – 2-е изд. – Т. 3. – Стб. 79–80.

протягом 2–3 років²⁸. Потрібно зазначити, що, оскільки все ще діючим на той час університетським Статутом 1835 р. університетська автономія була обмежена, вирішальне слово у справі підготовки майбутніх професорів залишалося за Міністерством народної освіти.

На початку 1863 р. в Державній раді обговорювався проект нового університетського статуту, постало питання про причини занепаду вищої освіти. У червні імператор затвердив новий статут, який вводився для п'яти університетів. Серед іншого, взяли новий штатний розклад, за яким суттєво зросла кількість кафедр, а професорських посад стало більше на 2/3. Їх можна було заповнити за рахунок професорських стипендіатів (аспірантів) і надання відрядження талановитій молоді за кордон. Для цього в 1862–1863 рр. виділили значні кошти – по 100 тис. руб., згодом – по 80 тис. Всього було направлено на стажування і перепідготовку 84 осіб²⁹.

Керівником цієї групи імператор Олександр II 17 березня 1862 р. призначив видатного хірурга і вченого М. І. Пирогова³⁰. В його обов'язки входили як організаційні питання (відбір університетів, професорів-консультантів та їх лекційних курсів, лабораторій тощо), так і питання освітні (контроль за навчанням, педагогічна допомога, наукові поради). Колишній попечитель Одеського і Київського навчальних округів, який досконало володів німецькою та французькою мовами, мав досвід стажування в Парижі, Пирогов якнайкраще підходив для цієї посади.

На наступний рік Пирогов відвідав своїх підопічних, які навчалися в чотирьох німецьких університетах – Тюбінгенському, Єнському, Вюрцбурзькому та Берлінському. В опублікованих в Петербурзі листах Пирогов повідомляв, що найбільше

²⁸ Жук В. В. Становлення інституту професорських стипендіатів ... – С. 80.

²⁹ Рожественский Е. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. – СПб, 1902. – С. 416–423.

³⁰ Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – № 3. – С. 54.

російських аспірантів навчається в Берлінському університеті – 18 осіб. Це – історики, словесники, математики, економісти та юристи, а також два медики. Античники удосконалюються в Бонні та Гейдельберзі. Крім того, в останньому університеті займаються словесники, юристи, філософи, природознавці і по одному математику та філологу. У Єні стажується один філософ. Крім того, в Парижі проходять навчання три математика й історик, в Цюріху – хімік і в Австрії – ще дві людини³¹.

Зі зміцненням і розширенням «професорських центрів» в самій Російській імперії з середини 60-х рр. XIX ст. відпала нагальна потреба у відрядженні «професорських стипендіатів» за кордон. Як свідчить дослідник цієї проблеми О.Є. Іванов, з цим видом підготовки успішно справлялися російські університети й інші навчальні заклади.

Це підтверджують наступні дані. Якщо у 1862–1865 рр. в Російській імперії нараховувалося 5 «професорських стипендіатів», то вже в 1870 р. – 67 (в тому числі 16 за кордоном), в 1899 – 203 (за кордоном – 19), в 1913 р. – 465 (за кордоном – 33)³².

Дещо уточнені дані знаходимо в інших джерелах, які засвідчують, що в 1870 р. в Росії проходили навчання 51 особа, а 16 за кордоном, відповідно у 1876 р. – 79 осіб у Росії, 12 за кордоном, 1899 р. – 184 і 19, 1905 р. – 245 і 14, 1911 р. – 353 і 40, 1913 р. – 465 і 33, 1915 р. – 484 і 6. За потреби казна збільшувала асигнування на навчання і міністерство продовжувало термін стажування.

У березні 1867 р. надійшло розпорядження, згідно з яким за кордон відряджали лише тих, хто склав магістерські іспити, але не написав дисертацію. Крім цього, для підвищення кваліфікації могли бути відрядженими за кордон доценти, які викладали в університеті протягом 2 років, а також інші викладачі, що написали наукові праці.

³¹ Извлечения из писем Н. И. Пирогова из Гейдельберга. – СПб., 1863. – С. 23–24.

³² *Иванов А. Е.* Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917. – С. 81.

Щоб отримати право на поїздку за кордон, необхідно було мати гарний атестат зрілості з відмінними оцінками з двох давніх мов, а також знання німецької та французької мови, щоб слухати лекції у відповідних університетах. При цьому необхідно було також володіти вмінням правильно і вільно висловлювати свої думки, бути моральним у всіх відношеннях.

Результативність стажування залежала від умов, у які потрапляли стипендіати, їх старанності та вибору професури.

Стипендіати кожні три місяці звітувалися про навчання, а потім подавали розгорнуті звіти для публікації в журналах, що давало можливість слідкувати за самим ходом підготовки та характером наукових знань.

Молоді люди приділяли увагу лекціям у німецьких університетах, які були присвячені теорії й історії педагогіки, якій у російських навчальних закладах приділяли менше уваги. Слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, праця в бібліотеках та архівах давала можливість стипендіатам розширювати свої наукові знання, набувати досвіду, а також збирати відповідний матеріал для написання дисертацій.

Проте, подорожі за кордон не були обов'язковими. Деякі випускники університетів, яких рекомендували у «професорські стипендіати», проходили стажування при кафедрах власних університетів. Так, Володимир Степанович Іконников, доктор російської історії, заслужений ординарний професор університету св. Володимира, пройшов шлях у велику науку через всі щаблі, що були на шляху у майбутніх випускників.

В. С. Іконников закінчив кадетський корпус, у якому значну частку предметів читали професори університету св. Володимира. Тому у юнака з'явилося бажання зайнятися вивченням історії. Він звернувся до попечителя Київського навчального округу, яким на той час був М. І. Пирогов, із клопотанням дозволити йому скласти додаткові екзамени в одній із гімназій. Прохання було задоволено, В. С. Іконников отримав можливість вступити в університет і успішно закінчити історико-філологічний факультет (1861–1865 рр.). Під час навчання студент написав низку творів, зокрема «Максим Грек», які були відзначені медаллю. Ця праця була рекомендована до друку в «Уни-

верситетских известиях» (1865–66). Закінчення університету завершилося для В.С. Іконнікова присудженням йому ступеня кандидата історико-філологічного факультету і зарахуванням у «професорські стипендіати» по кафедрі російської історії. У зв'язку з тим, що стипендія була низькою, він був вимушений підробляти, викладаючи історію у Київській військовій гімназії й історію всесвітньої літератури у Київському інституті шляхетних дівчат.

Після завершення перебування на посаді «професорського стипендіата» В. С. Іконніков був прийнятий приват-доцентом Харківського університету по кафедрі російської історії на 1866/1867 навчальний рік, а в травні 1867 р. за сімейними обставинами переїхав до Одеси, де, витримавши екзамен на ступінь магістра, працював у гімназіях міста. 3 грудня 1867 р. відбувся захист магістерської дисертації, а 23 лютого 1868 р. вченого було обрано радою університету св. Володимира професором по кафедрі російської історії³³.

Шлях у науку через кафедру йшов також і в Олександра Петровича Рославського-Петровського, який закінчив Гімназію вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1833) та Харківський університет (1834–1837) з дипломом кандидата і на запрошення декана історико-філологічного факультету П. П. Гулака-Артемовського почав читати в університеті статистику, готуючись до складання магістерських екзаменів і написання дисертації «Об истинном значении прагматической истории». Після їх успішного складання, захисту дисертації в 1839 р. та отримання ступеня магістра його призначили ад'юнктом для викладання статистики, а через деякий час він обійняв посаду екстраординарного професора. У 1844 р. після смерті професора М. М. Луніна вченому доручили читати всесвітню історію. Захистивши у 1845 р. докторську дисертацію «Опыт сравнения народонаселения в России и некоторых других европейских

³³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905): биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля. – Х., 2007. – С. 330–331.

государствах», О. П. Рославський-Петровський отримав ступінь доктора історичних наук, політичної економії і статистики, а через рік – звання екстраординарного, а ще через півроку і ординарного професора. Для подальшої роботи він перейшов на кафедру всесвітньої історії. Згодом обіймав різні посади, в тому числі і ректора університету. Підручник О. П. Рославського-Петровського «Руководство к статистике» академік М. І. Сухомлинов назвав «выдающимся явлением в тогдашней научной литературе»³⁴, а професор М. Ф. Де Пуле вважав, «що ж до Харківського університету, то сміливо можна сказати, що Рославський створив для нього статистику: ні до нього, ні після нього предмет цей не стояв на такій висоті»³⁵.

Читання лекцій О. П. Рославським-Петровським, як згадують колишні студенти, не відзначалися майстерністю. Проте, як свідчить професор В. П. Бузескул, в історії Харківського університету цей вчений, без сумніву, був особистістю великою³⁶.

На один рік на кафедрі на початку 1849 р. був залишений для підготовки до ступеня магістра всесвітньої історії талановитий випускник Харківського університету, кандидат Михайло Назарович Петров, який уже 1850 р. склав магістерські іспити, захистив дисертацію на тему «О характере государственной деятельности Людовика X» і був призначений на посаду ад'юнкта.

У 1858 р. М. Н. Петров був направлений за кордон на два роки. Він відвідав Німеччину, Францію, Англію, Бельгію, Італію, де знайомився з бібліотеками, музеями, слухав лекції у Берліні, Мюнхені, Гейдельберзі, Відні, Парижі, у таких видатних вчених, як Ранке, Зібель, Дройзен, Гейссер, Гізо, Мішле й ін.

³⁴ Сухомлинов М. И. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 г. // Древняя и новая Россия. – Спб. – 1877. – Т. 1 (январь–апрель). – С. 42–53.

³⁵ Де-Пуле М. П. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. – 1874. – Январь. – С. 98.

³⁶ Историко-филологический факультет Харьковского университета... – С. 273.

М. Н. Петров ознайомився з їх працями і охарактеризував їх у своїй докторській дисертації «Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции», яка була опублікована в Харкові 1861 р., а також у звіті про відрядження.

Докторську дисертацію М. Н. Петров захистив у Московському університеті в 1865 р., отримавши ступінь доктора всевітньої історії та послідовно звання екстраординарного й ординарного професора.

Пройшов наукову підготовку на кафедрі й ординарний та заслужений професор кафедри всевітньої історії Харківського університету Василь Карлович Надлер, який продемонстрував свої успішні знання під час навчання, захистив роботу на звання кандидата (1862) та продовжив навчання на педагогічних курсах при університеті. Він готувався скласти магістерський екзамен зі всевітньої історії. Проте, написавши дисертацію «Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі в кінці XIV і початку XV ст.», В. К. Надлер поїхав її захищати до Петербурзького університету, де досклав магістерські екзамен і був удостоєний ступеня магістра. Цей захист сприяв тому, що ім'я молодого вченого стало відомим не лише у Харкові, а і в столичних наукових колах. Шлях до професорства був відкритий. Хоча все було не так просто. Коли В.К. Надлер подав заяву на обрання його доцентом і був підтриманий колегами на історико-філологічному факультеті, то під час обговорення кандидатури на раді університету проти нього виступив відомий вчений, професор міжнародного права Д. І. Каченовський. І лише кваліфікована підтримка професора-славіста П. О. Лавровського схилила членів ради до позитивного вирішення питання. В. К. Надлер був добре підготовленим фахівцем і дуже працьовитим. Вже через три роки він підготував і успішно захистив докторську дисертацію «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» (1867).

Якщо магістерська дисертація викликала справедливу дискусію і протилежні точки зору, то на докторську дисертацію й офіційні опоненти професори О. П. Рославський-Петровський і Г. Ф. Карпов, і факультетський рецензент професор М. Н. Петров, про що свідчить протокол засідання Харківського універ-

ситету («Известие об ученом диспуте». – 1867. – № 7), дали високу оцінку. Після захисту дисертації В. К. Надлер отримав одразу ж ступінь доктора всесвітньої історії і згодом звання професора. У вченого будуть ще різні наукові праці, які отримують і підтримку, і критику, але всі вони залишаться в науці як цікаві дослідження і принесуть їх авторів визнання.

Наступні зміни були внесені у 1880-х рр. Порядок залишення при університеті професорських стипендіатів встановлювався циркуляром міністра народного освіти від 20 травня 1884 за № 7187, підтвердженням також розпорядженням Міністерства народної освіти від 15 листопада 1910 р. за № 31979. Майбутній вчений міг залишатися на два роки для приготування до професорського звання, хоча цей термін міг бути продовжений до 3 і 5 років. Професорські стипендіати отримували протягом двох років казенну стипендію (600 руб. на рік) і відстрочку по відбування військової повинності.

На початку ХХ ст. потрібні були кардинальні зміни організаційних основ підготовки викладачів. Зокрема, це стосувалося й інституту професорських стипендіатів. Під час обговорення нового статуту і штатів Імператорських російських університетів відзначили, що цей інститут «далеко не задовольняє потребам російських університетів в професорів і викладачів». Не влаштувало й існуюче на той час матеріальне становище стипендіатів. Так, сума в 600 руб. в рік для тих, хто залишався при університеті і 1200 руб. для тих, хто відряджався за кордон, на думку наукового товариства, ледь забезпечувала «задоволення найбільш нагальних потреб самотньої людини»³⁷. Необхідно було в першу чергу поліпшити матеріальне становище стипендіатів. Професори пропонували призначити стипендію в 1200 руб. в рік за умови, що стипендія буде виплачувати про-

³⁷ Некрылов С. Л., Фоминых С. Ф. Институт профессорских стипендиатов как метод подготовки научно-педагогических кадров для университетов России в конце XIX – начале XX в. (на примере Императорского Томского университета) // Профессорско-преподавательский корпус российских университетов 1884–1917 гг.: исследования и документы / Под редакцией М. В. Грибовского, С. Ф. Фоминых. – Томск: Издательство Томского университета, 2012. – С. 54.

тягом 2-3 років до того моменту, поки не буде витриманий магістерський іспит. Крім цього, магістранти також потребували матеріальної допомоги. Тому рекомендувалося виплачувати їм стипендії аж до захисту дисертації. Деякі ж магістранти, на думку професорів, могли б зайнятися викладацькою роботою. Однак, пропоновані перетворення були здійснені лише в 1909 р. Стипендії були підвищені до 1200 руб. та до 2000 руб. Це призупинило відтік малозабезпечених стипендіатів.

Міністерство народної освіти між тим робило спроби реформувати інститут професорських стипендіатів з тим, щоб сконцентрувати підготовку майбутніх професорів в країнах Західної Європи, головним чином в Німеччині і Франції. На ці цілі з державного казначейства в 1909 р. було виділено додаткового 100 тис. руб. до раніше передбачених 80 тис. руб.³⁸, що стимулювало молодь до занять наукою.

Фактично, функціонування інституту професорських стипендіатів не лише забезпечило кафедри історичного спрямування висококваліфікованими кадрами, але й створило певну конкуренцію між молодими вченими. У багатьох університетах, в тому числі і на території України, з'являється «боротьба» за вакансії на посади професорів і доцентів. При всіх недоліках даної інституції, вона відкрила шлях у науку багатьом молодим талановитим ученим, дозволила познайомитися з кращими досягненнями європейської науки та освіти.

REFERENCES

1. Bagalej, D. I. (1893–1898). *Opyt istorii Xar'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam)* (Vol. 1: 1802–1815). Xar'kov. [in Russian].
2. Bahalej, D. Y. (1904). *Opyt istorii Xar'kovskogo universiteta* (Vol. 2). Xar'kov. [in Russian].
3. Vojno-Danchishina, O. L. (2005). Pravovoe regulirovanie attestacii nauchnyx kadrov v Rossii v pervoj polovine XIX st. (na materialax ukrainskix gubernij). *Problemi zakonnosti*, (76), 118–125. [in Russian].
4. Vojno-Danchyshyna, O. L. (2005). Vyscha iurydychna osvita v ukrains'kykh huberniiakh Rosijs'koi imperii v pershij polovyni XIX st. *Visnyk Natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav*, (29), 219–224. [in Ukrainian].

³⁸ Там же. – С. 58.

5. Vojno-Danchyshyna, O. L. (2006). Pravovoe regulirovanie vyshego yuridicheskogo obrazovaniya v Nezhinskom i Rishel'evskom liceyax v XIX st. *Pravo i bezpeka*, (1), 142–146. [in Russian].
6. Datsenko, I. S. (2010). Instytut “Profesors'kykh stypendiativ” v universytetakh Rosijs'koi imperii u druhij polovyni XIX – pochatku XX st. *Naukovyj visnyk Odes'koho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu*, (7), 52–69. [in Ukrainian].
7. Datsenko, I. S. (2010). Vidnovlennia praktyky zakhidnoievropejs'koho stazhuvannia vypusknikov rosijs'kykh universytetiv u druhij polovyni XIX st.: stvorennia instytutu Profesors'kykh stypendiativ”. *Odissos. Aktual'ni problemy istorii, arkhelohii ta etnolohii*, (2), 288–290. Odesa. [in Ukrainian].
8. Dodonova, H. V. (2013). Derzhavna ta vuzivs'ka polityka v sferi formuvannia akademichnykh shtativ universytetiv Naddnyprians'koi Ukrainy v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (35), 74–80. [in Ukrainian].
9. Dodonova, H. V. (2013). Naukovi shkoly u konteksti zahal'noho postupu universytets'koi nauky Naddnyprians'koi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (37), 73–77. [in Ukrainian].
10. *Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet im. V. N. Kazarina za 200 rokiv*. (2004). Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
11. Karnaux, N. V. (2008). Podgotovka nauchno-pedagogicheskikh kadrov vysshej shkoly v dorevolucionnoj Rossii. In *E'voluciya teorii i praktiki obrazovaniya v istoriko-pedagogicheskom processe* (Vol. 1: Kul'tura. Demokratyia. Humanyzm), (pp. 95–124). Moskow: ASOU. [in Russian].
12. Karnaux, N. V. (2015). Sovershenstvovanie professionalizma vypusknikov Professorskogo instituta v period zarubezhnoj stazhirovki. *Professional'noe obrazovanie v Rossii i za rubezhom*, (1), 139–147. [in Russian].
13. Karnaux, N. V. (2016). *Derpts'kyj Professors'kyj instytut kak nauchno-pedahohyheskaia shkola Rossyy v kul'turno-ystorycheskom kontekste pervoj polovyny XIX veka (Candidate's thesis)*. Moskow. [in Russian].
14. Xalanskij, M. G. & Bagalej, D. I. (Eds.). (2007). *Istoriko-filologicheskij fakul'tet Xar'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovaniya (1805–1905): biograficheskij slovar' professorov i prepodavatelej*. Xar'kov. [in Russian].

15. Krivoruchenko, V. K. (2007). Prisuзhdenie uchenykh stepeney v Rossii v pervoy polovine XIX veka. *Trudy MGUU*, (9), 249–267. [in Russian].
16. Krichevskij, G. G. (1999). *Magisterskie i doktorskie dissertacii, zashchishhyonnye na istoriko-filologicheskix fakul'tetax universitetov Rossijskoj imperii (1755–1919): Bibliograficheskij ukazatel'*. Stavropol': "San-San". [in Russian].
17. Lovyannikova, N. V. (2002). *Istoriya prisuzhdeniya uchenykh stepeney v Rossijskoj imperii: razrabotka i realizaciya otechestvennykh programm nauchnykh issledovanij. (Candidate's thesis)*. Nevinnomyssk. [in Russian].
18. Nekrylov, S. L. & Fominyx, S. F. (2012). Institut professorskix stipendiatov kak metod podgotovki nauchno-pedagogicheskix kadrov dlya universitetov Rossii v konce XIX – nachale XX v. (na primere Imperatorskogo Tomskogo universiteta). In M. V. Gribovskij & S. F. Fominyx (Eds.), *Professorsko-prepodavatel'skij korpus rossijskix universitetov 1884–1917 gg.: issledovaniya i dokumenty*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. [in Russian].
19. Petrov, F. A. (1998). Rossijskie universitety v pervoy polovine XIX veka Vol. 2). Moskva. [in Russian].
20. Popova, T. N. (2007). *Istoriografiya v licax, problemax, disciplinax: iz istorii Novorossijskogo universiteta*. Odessa: Astroprint. [in Russian].
21. Samojlenko, H. V. & Samojlenko, O. H. (2005). Nizhyns'ka vyscha shkola: storinky istorii. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU. [in Ukrainian].
22. Samojlenko, O. H. (2016). Pidhotovka ukrains'kykh profesoriv-istorykiv u Nimechchini v XIX – na pochatku XX st. *Literatura ta kul'tura Polissia*, (83), 30–38. [in Ukrainian].
23. Sobolev, Ye. V. (1983). Organizaciya nauki v poreformennoj Rossii. Leningrad: Nauka. [in Russian].
24. Yakushev, O. M. (1998). *Zakonodatel'stvo v oblasti podgotovki nauchnykh kadrov i prisuzhdeniya uchenykh stepeney v Rossii (1747–1918): istoriya i opyt realizacii*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaya akademiya MVD Rossii, "San-San". [in Russian].
25. Ivanov, A. E. (1994). *Uchenye stepeni v Rossijskoj imperii. XVIII v. – 1917 g.* – Moskva: Institut rossijskoj istorii RAN. [in Russian].
26. Zhuk, V. V. (2015). Stanovlennia instytutu profesors'kykh stipendiativ v universytetakh Naddniprians'koi Ukrainy u seredyni XIX st. Abstracts of papers'2015 *Suchasni vyklyky dlia suspil'nykh nauk v umovakh hlobalizatsii*. L'viv: Hromads'ka orhanizatsiia "L'vivs'ka fundatsiia suspil'nykh nauk", (pp. 79–80). [in Ukrainian].